

**ДРАМАТУРГІЧНА ТВОРЧІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА:
ІДЕЙНЕ СПРЯМУВАННЯ**

Н. Троша,

*Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка,
вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, 41400, Сумська обл., Україна,
E-mail: trosha.nat@yandex.ua*

У статті акцентується на ідейному спрямуванні драматургічного доробку О. Довженка. Йдеться про порушення митцем таких загальнолюдських проблем, як гармонія людини і природи, трансформація національної ментальності українського селянства у тридцятих роках ХХ ст., обумовленої тотальною колективізацією.

Ключові слова: *природа, сад, вчений-селекціонер, земля, колективізація.*

На початку 40-х років ХХ століття у творчому доробку Олександра Довженка було вже чимало кіноповістей, сценаріїв, публіцистичних статей. Однак митець шукає нові форми, нові жанри. А відтак звертається до написання драматичних творів.

Життєва й мистецька доля майстра складалася нерівно, незрідка тяжко (особливо в перші повоєнні роки). Однак навіть у дні моральних і фізичних скрут він ніколи не втрачав ні мужності, ні віри у справу, якій служив. Досить сказати, що саме в останні десять – дванадцять років життя він створив фільм і п'єсу «Життя в цвіту», присвячену Мічуріну, драматичну поему «Потомки запорожців», написав кіноповісті «Поєма про море», «Повість полум'яних літ», завершив роботу, яку розпочав ще в часи війни – свій останній шедевр кіноповість «Зачарована Десна» [10, с. 9]. У повоєнний період митець все більше схилявся до письменницької роботи, про що свідчать записи у його «Щоденнику» та листи до друзів і колег.

До аналізу драматичних творів Довженка у тій чи іншій мірі зверталися О. Бабишкін, С. Коба, М. Коваленко, І. Корнієнко, О. Марко, Є. Сверстюк, С. Плачинда, О. Поляруш, Б. Тарасенко, А. Шаргородська. Проте вивчення драматичного доробку, як і всієї творчої спадщини митця, і надалі набуває все більшої актуальності. Це пов'язано з оприлюдненням у 2013 році його щоденників, які дотепер не були доступними для читача. Мова йде про публікацію видання «Олександр Довженко. Щоденникові записи. 1939-1956».

Мета нашої розвідки – дослідити ідейне спрямування драматичного доробку О. Довженка, з'ясувати місце і значення п'єс митця у його творчій спадщині, визначити їх роль у процесі формування національної самосвідомості.

Об'єктом дослідження є драматичні твори Довженка «Життя в цвіту» й «Потомки запорожців», **предметом** слугує ідейне спрямування творів.

П'єсу «Життя в цвіту» Довженко закінчив 1948 року. Спочатку ним був написаний літературний сценарій «Мічурін» про російського селекціонера-садівника, підготовлений на замовлення Кремля. Ясна річ, що такому великому патріоту, як Довженко, і легше, і приємніше було б створити фільм з української дійсності, рідною мовою, однак, будучи справжнім художником, він на повну силу працював і над темою, котру запропонувала влада. Більше того, Довженко по-справжньому захоплюється роботою. Свідченням цього є нотатка в його «Щоденнику» від 19 січня 1944 року: «З великою приємністю працюю над літературним сценарієм «Мічурін». Я розпочав сю роботу перед війною і зараз повернувся до неї, як до теплої рідної хати. Се ніби не в'яжеться трохи з моїм «націоналізмом». Адже се тема руська, про руський народ, проте я думаю, що мені не заборонять писати про його добре, люблячи палко і свій народ...» [2, с. 200].

Цій темі митець присвятив чотири роки. За цей час він написав не лише кіносценарій, присвячений видатному російському вченому, а, як уже йшлося, і п'єсу (притому українською мовою) «Життя в цвіту». Ця робота була виснажливою, позаяк, відстоюючи своє художнє бачення, Довженку постійно доводилося долати бюрократичні перепони. У тому ж таки «Щоденнику» (від 5 квітня 1948 року) зазначається, що радянська цензура приймає сценарій, проте вимагає його скоротити і вилучити з тексту епізод про царя [3, с. 344].

Все це вельми негативно позначилося на здоров'ї письменника (приступи стенокардії і таке інше). «Я втомився і виснажився вщент, – жаліється він в одному зі своїх листів, – написати півсторінки для мене вже каналський труд. Я втомлююсь часом від одного рядка» [9, с. 76].

Не зігнувся, не розгубився, не занепавав духом Довженко навіть тоді, коли його позбавили права керувати Київською кіностудією. Єдиною втіхою, розрадою, щастям була літературна діяльність. Незрідка по 16 годин на день віддавав він творчості.

Фільм про Мічуріна («Життя в цвіту») був зроблений у кольорі. Після перегляду вищим керівництвом країни авторові було запропоновано внести правки, змінити структуру. На екранах картина з'явилася 1948 року під назвою «Мічурін».

«У першому варіанті, – як зазначає Б. Тарасенко, – драма вченого показана з глибоким реалізмом, без згладжування гострих кутів» [12, с. 90]. Кінознавець Р. Юренєв свідчить, що другий варіант фільму звучав актуальніше, ідейна концепція стала чіткішою, проте «переробки дуже знизили емоційну силу фільму, привнесли в нього відтінок раціоналізму, навіть сухості» [14, с. 132].

Епізодичні вставки, що мали місце в остаточному варіанті, не вписалися в образ Мічуріна. Для прикладу можна взяти сцену, коли до селекціонера приїжджають колеги-науковці з Далекого Сходу. Цей факт дійсно біографічний. Проте «драматургічно <...> його вплетення в канву твору – позбавлене будь-якого обґрунтування» [6, с. 89].

Режисер В. Пудовкін відгукнувся схвальною рецензією: «Новий фільм О. П. Довженка «Мічурін» робить сильне враження. Зі сміливістю, що властива кожній людині такого величезного таланту, як у Довженка, сказано в цьому фільмі, що наукове пізнання світу повинно мати місце в кожному творі мистецтва. Не треба боятися вести за собою глядача, приховуючи великі думки почуттям. Навпаки: обов'язково слід висувати наперед думку, щоб вона вела за собою почуття, створюючи, таким чином, хвилювання» [11, с. 252].

Це останній повнометражний художній фільм, закінчений Довженком за життя. Вперше його було показано глядачам у Будинку кіно в Москві. За цю роботу режисерові була присуджена Державна премія СРСР. Крім того, його нагородили орденом Трудового Червоного Прапора. Як відзначають фахівці у галузі кіно, «Мічурін» став новим етапом у формуванні біографічного жанру в радянському кінематографі.

Варто зауважити, що неабияку художню цінність має не тільки фільм про Мічуріна, а, власне, і сам сценарій, свідченням чого є те, що автора запрошують читати твір у кінематографічних і письменницьких колах. Більше того, відразу шість театрів роблять Довженкові пропозицію переробити його для постановки на сцені. Все це, зрештою, і стало поштовхом для створення п'єси на цю тему.

У листопаді 1947 року російські газети сповістили про прем'єру вистави «Життя в цвіту» відразу в кількох містах – Саратові, Ростові, Ленінграді. Ленінградський спектакль користувався особливим успіхом. Головну роль у постановці виконував видатний актор М. Черкасов. У газеті «Вечірній Ленінград» (№ 265) з'являється рецензія на прем'єру в Ленінградському театрі драми імені О. Пушкіна. У ній, зокрема, була схвально поцінована вистава, проте увага акцентувалася на складності п'єси для постановки. Зокрема зазначалося таке: «Незвичайне в п'єсі Олександра Довженка – це відсутність єдності дії, єдиного драматичного вузла, єдності часу, –

легше передусім пояснити тим, що п'єса є переробкою кіносценарію для театральної сцени» [7, с. 231].

П'єса, як і фільм, накреслювала перспективи розвитку біографічного жанру у драматургії [4, с. 157]. Автор не лише подавав хронологію подій з життя відомого селекціонера, а й художньо його осмислював. «Життя Мічуріна, – писав Довженко, – мене завжди хвилювало. Я теж колись розводив сад у Києві, навколо кіностудії. Життя Мічуріна – це велика віра в перемогу» [2, с. 94].

Письменник відтворює життєпис Мічуріна, до якого включає зашифровані моменти власного життя. Справді, після втрати дружини вчений залишився самотнім, невизнаним, ізольованим. Цю життєву ситуацію автор інтерпретує так: з яскравих кольорів саду трагічна постать садовода переходить у вітряну осінню ніч, вихор сухого листа, самотність. Чи не схожа ця ситуація з долею самого автора твору після заборони «Землі» і вигнання його з України? На підтвердження цієї нашої гіпотези знаходимо відповідну нотатку у «Щоденнику» від 22 лютого 1944 року (тобто йдеться про період, коли режисер приступав до роботи над сценарієм фільму про Мічуріна), у якій, високо поцінуючи людські якості вченого, Довженко дещо несподівано зауважує: «Я почуваю в ньому себе, прости мені світе, за порівняння» [2, т. 5, с. 180].

Подібні паралелі постійно присутні в художній уяві драматурга. Характерним прикладом є епізод у п'єсі, де йдеться про те, що Мічурін дуже любив природу, і природа відповідала йому взаємністю, навіть пташки в саду не боялися цієї людини й сідали йому на плечі й голову, а також відповідна нотатка в записній книжці Довженка від 5 жовтня 1952: «Стою я такий добрий, що вже пташки можуть сідати на мою білу голову» [5, с. 129]. Подібне зустрічаємо й у листі до сестри Поліни, який датується жовтнем 1952 року: «І пройнявшись любов'ю до молодого народу, багатію душевно й розумово і добрим роблюся таким, що скоро, здається, птиці сідатимуть мені на голову» [2, т. 5, с. 336].

П'єса «Життя в цвіту» – це гімн природі, спільне бачення вченого і драматурга на перетворення землі на величезний сад. Драматичний твір і кіносценарій дещо різняться, але образ селекціонера Мічуріна змальований одними й тими ж штрихами.

Ідейне спрямування твору автор пояснює у «Щоденнику» (запис від 19 січня 1944 року): «Пишу про воїна-мученика і борця великої і рідної мені ідеї: облагородження нашого народу радянського через сади. <...> Про людину, про життя, про труд і благородство високої мети» [2, т. 5, с. 180].

У творі описані події в місті Козлові Тамбовської губернії протягом шістдесяти років, починаючи з тисяча вісімсот дев'яносто другого року. Головний герой, як уже йшлося, біолог-селекціонер, шукач вічних істин Іван Володимирович Мічурін. Він, учений-самоучка, за походженням дворянин, усе своє довге, непросте життя присвятив здійсненню найзаповітнішої мрії – засадити землю садами, просунути їх на північ, де за географічними особливостями не можуть рости й плодоносити фруктові дерева, виноград. У цьому своєму прагненні дослідник дуже схожий на Довженка.

«Під час нашої бесіди, – розповідає Микола Черкасов, актор, який зіграв головну роль у фільмі «Мічурін», – Довженко пояснив мені, що для детального вивчення особи Мічуріна він опитав старожилів міста Козлова про подробиці життя селекціонера. Довженка вразило те, що дехто із земляків називав замолоду майбутнього великого перетворювача природи «Іваном Шаленим». Це прізвисько «шалений» – у розумінні «одержимий», «палкий», «наполегливий» – стало для митця найважливішим під час роботи над образом Мічуріна» [5, с. 161].

Особистість Мічуріна досить неоднозначна. Жив він усамітнено, лише дружина його Олександра Василівна була його справжнім другом і одноступцем. Та ще – вірний робітник Терентій. Утрюх працювали вони на землі, виконували важку фізичну працю, декілька разів переносили свій сад з експериментальною метою в інше місце. Гості-американці дуже здивувалися, коли побачили, що в науковця

такого масштабу немає дослідницьких лабораторій, штату працівників, і він самотужки має виконувати не лише дослідницьку, а й фізичну роботу.

Змальовуючи образ головного персонажа свого твору, Довженко акцентує увагу на його патріотизмі, який для вченого є цілком природним. Мічуріна не можна відірвати від рідної землі, як не можна вивезти за кордон його сад. *«Я руська людина»*, – з гордістю заявляє він американським гостям на пропозицію переїхати працювати до Сполучених Штатів, де йому обіцяють створити майже фантастичні умови для наукової й практичної діяльності. І далі додає: *«...Нема таких ні грошей на світі, панове, ні пароплавів, які могли б підняти мене. Як же я вивезу сад? Адже це батьківщина моя, це справа мого народу»* [1, с. 408].

Неважко здогадатись, що, вкладаючи в уста свого героя ці слова, автор мав на увазі скоріше за все не стільки Мічуріна, скільки власну нелегку долю. Адже це його, українця з прадіда й діда, кремлівська влада настирливо намагалась вирвати з корінням з рідного українського ґрунту, прищепити неприродні для його творчості комуністичні ідеологеми.

Слід звернути увагу на семантику назви п'єси. Для Довженка важливими є передусім справжні життєві цінності: любов до ближнього, до природи, чесність, правдивість, відвертість у стосунках. Автор вчить цінувати життя, бачити красу, не бути байдужим до неї. Він говорить, що життя прекрасне, треба лише навчитися бачити його цвіт. Головний герой твору Мічурін у прощальній розмові з дружиною зауважує: *«То була любов, цвіт життя, його великий пробіск»* [1, с. 438].

Автор намагається розкрити внутрішній світ своїх героїв, показати важливі риси характеру дійових осіб через їхні вчинки й мову. П'єса містить низку висловів, що звучать із вуст вченого і претендують на те, аби стати афоризмами. Наприклад: *«Природа, так само, як і суспільство, перебуває поки що, на жаль, в стані чернетки»* [1, с. 484]; *«Серед квітучих дерев людина не може бути грубою і злою, людина не може вбити людину»* [1, с. 491]; *«Пам'ятайте, хто не йде вперед, той неминуче залишається попереду»* [1, с. 499]; *«Відсутність чемності – теж пережиток варварства»* [1, с. 492]; *«Талант, як гроші: в кого вони є, то є, а в кого нема, то нема!»* [1, с. 442] та ін.

С. Коба так визначає роль Довженкового твору: *«Своєю п'єсою «Життя в цвіту» ще наприкінці 40-х років Довженко чи не вперше у вітчизняній літературі робить спробу розв'язати проблему «людина-природа», тобто, по суті, порушує екологічне питання, яке стане таким актуальним і для суспільства, і для радянської літератури 70-х років»* [4, с. 155]. Щоправда, з іншого боку, виконуючи настанову вищого керівництва країни, митець, ймовірно, сам того не усвідомлюючи, і свій фільм про Мічуріна, і п'єсу зробив до певної міри ідеологічно спрямованими. Адже прославляючи геніального селекціонера, він ти самим дав додаткову зброю в руки тим, хто категорично заперечував генетику. Все це зрештою призвело до того, що вітчизняні вчені-генетики були репресовані, а розвиток у Радянському Союзі такої важливої для сільського господарства науки безнадійно відстав від передових країн світу набагато десятиліть.

В іншій своїй п'єсі, *«Потомки запорожців»*, Довженко розкриває проблему трансформації національної ментальності українського селянства у ХХ столітті. Авторі була близькою ця тема. Відома була йому й постколективізаційна доля українського хлібороба. Відтак цілком природно, що картина трагічного зламу ментальності селянства відбилась у драматургії письменника, а саме у згаданій драматичній поемі.

Для кращого розуміння п'єси слід ознайомитися з записами у *«Щоденнику»*, де вміщені відверті, сповнені страждань роздуми Довженка над причинами втрати значною частиною його сучасників національної самосвідомості. Саме *«Щоденник»*, відтворюючи його думки й переживання, допомагає зрозуміти драму, трагедію митця. Розмірковуючи над тим, чому так сталося, він доходить висновку, що головна провина в цьому лежить на керманічах країни. У записній книжці від 2 квітня

1942 року режисер, зокрема, занотує: «Непошана до старовини, до свого минулого, до історії народу є ознакою нікчемності правителів» [8, с. 22]. Ясна річ, що Довженко мав на увазі не якихось там абстрактних «правителів», а цілком конкретну комуністичну верхівку Радянського Союзу. Адже саме у цій так званій країні робітників і селян історія опинилася поза законом. «Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним, – це Україна», – напише митець у своєму “Щоденнику” 14 квітня того ж 1942 року. – <...> «Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. <...> Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія – це паспорт на загибель» [3, с. 45].

Першу згадку про п'єсу «Потомки запорожців» знаходимо в листі Довженка від 18 жовтня 1953 року до Юлії Солнцевої. Митець сповіщає дружину про те, що його перебування у Києві сприяло появі багатьох нових матеріалів для твору. Разом із тим драматург скаржиться на труднощі в роботі над п'єсою, оскільки, за його словами, ця річ досить таки непроста [10, с. 289].

Втім, хоч якби там було, упродовж наступних трьох місяців Довженко завершує «Потомків запорожців» (свідченням цього є відповідна нотатка в «Літературній газеті» за 18 січня 1954 року) [10, с. 291] і розсилає текст п'єси до театрів, добре усвідомлюючи при цьому, що поставити її зможе тільки непересічний режисер, зі значним досвідом, оскільки його драматична поема є незвичайною за своєю архітектонікою і змістом, а актори не звикли до таких текстів і такого способу мислення. Саме на цьому письменник акцентує увагу в листі до директора Київського драматичного театру імені Лесі Українки В. Гонтаря [10, с. 291].

І це дійсно так. А. Шаргородська, займаючись дослідженням художньої своєрідності п'єси Довженка, дійшла до наступних висновків: «реалізація концепції театралізованого життя, розігрування героями драми власного життя служить поєднанню в п'єсі О. Довженка народних основ (вертепу), “театру в театрі” та модерного мистецтва. Допомогає досягнути події 1920-30-х рр. “текст у тексті”, який виявляє декілька функцій: подвійна закодованість, контрастна функція, поєднання гри і реальності, сакралізація історії і відчуження, ідентифікація світу, вираження абсурдності, що приводить до розпаду й безнадії. Тут і дворольова функція героїв: вони і коментатори подій, і самоаналітики, котрі з допомогою відчуження й самоспостереження за власною грою намагаються досягнути події. Природа кіносценарію зумовила використання О. Довженком аудіовізуального слова, розосередженого діалогу, а також незриму присутність автора серед героїв. Серед типів діалогу в “Потомках” переважають: діалог з домінантою висловлення одного із співрозмовників, діалог-переконання, діалог-двобій, а також діалог взаємодоповнень із використанням експресіоністичної форми, дискусивний, “сократичний діалог” [13, с. 7].

І. Рачук звертає увагу на те, що майже у кожному творі Довженка звучить «мотив перегуку з майбутнім, іноді з дуже далекими нащадками», що надає їм особливий поетичності, філософського настрою [11, с. 91]. Не є винятком у цьому плані й п'єса «Потомки запорожців». Уже сама назва твору свідчить про зв'язок поколінь. Всі персонажі – і прихильники, і противники колективізації, і комсомольці, і так звані куркулі та підкуркульники – є нащадками запорожців, які у XVII–XVIII ст. оселилися в районі дніпровських порогів і боронили Україну від ворогів. Дійові особи постійно у своїх розмовах згадують про ті незабутні часи. Так, агроном Трохим необхідність колективізації обґрунтовує тим, що запорозькі козаки теж, мовляв, до певної міри «були колективісти» [2, с. 107], а куркуль Паливода зауважує, що вони живуть на тому місці, де ще за Богдана Хмельницького була Запорозька Січ і що всі вони «нащадки славних запорожців» [2, с. 106].

Дія в творі відбувається, як уже йшлося, під час колективізації, тобто у тридцять роки ХХ ст., напередодні Голодомору. Ясна річ, що Довженко, який зростав у сільській місцевості і згодом був свідком тих жахливих подій, в умовах тоталітарного

комуністичного режиму не міг відкрито засудити «нову» сталінську політику щодо селянства. Виразником його позиції до певної міри можна вважати одного з героїв п'єси – пересічного селянина Левка на прізвище Цар. Левко –одноосібник, противник колективізації. Мова його сповнена життєвої мудрості, досвіду. Він щиро впевнений у тому, що саме на таких середняцьких господарствах, як у нього, за великим рахунком і тримається держава, або, як він говорить, «*хитається судьба століть*» [2, с. 129]. Своє небажання вступати до колгоспу Левко пояснює тим, що сенс свого життя бачить у тому, аби мати змогу працювати на власній землі. «*Ви хочете зробитись робочими на всій землі, – говорить він своїм опонентам, – а ми – властителями клапчиків земельних*» [2, с. 130].

У такий спосіб автор намагається донести до широкого загалу думку про те, що під час колективізації земля втратила свого справжнього господаря, який дбав про неї упродовж століть, що відтепер на землі-годувальниці залишилися лише наймані робітники. У цьому контексті таке дещо незвичайне прізвище нашого героя теж можна розшифрувати як власник або господар на своїй землі.

Драматичні твори Олександра Довженка багато в чому не втратили своєї актуальності і в наші дні, оскільки в них порушуються проблеми, що є загальнолюдськими. Прикметно і те, що в планах письменника було створити ще кілька п'єс, свідченням чого є відповідні нотатки у «Щоденнику».

Перспективи досліджень у контексті окресленої проблеми у подальшому дослідженні ідейного спрямування літературних творів О. Довженка.

SUMMARY

DRAMATIC WORK OF ALEXANDER DOVZHENKO: IDEOLOGICAL TREND

N. Trosha,

*Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksander Dovzhenko,
24, Kiev-Moscovska St., Hlukhiv, Sumy region, 41400, Ukraine,
E-mail: trosha.nat@yandex.ua*

This article focuses on the ideological course of dramatic heritage of O. Dovzhenko. The artist raises such global problems as the harmony of a man and nature, the transformation of the national mentality of the Ukrainian peasantry in the thirties of the XXth century due to total collectivization.

Keywords: *nature, garden, scientist-breeder, the earth, the collectivization.*

РЕЗЮМЕ

ДРАМАТУРГИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО АЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКО: ИДЕЙНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

Н. Троша,

*Глуховский национальный педагогический университет им. Александра Довженко,
ул. Киево-Московская, 24, г. Глухов, 41400, Сумская обл., Украина,
E-mail: trosha.nat@yandex.ua*

В статье акцентируется внимание на идейном направлении драматургического наследия А. Довженко. Художник поднимает такие проблемы, как гармония человека и природы, трансформация национальной ментальности украинского крестьянства в тридцатые годы XX ст., обусловленная тотальной коллективизацией.

Ключевые слова: *природа, сад, ученый-селекционер, земля, коллективизация.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Довженко О. П. Твори в 3-х т. Т. 1/ О. П. Довженко. – К.: Держ. видав. художньої літератури, 1958. – 501 с.
2. Довженко О. П. Твори в 5-ти т. Т. 3 / упоряд. Ю. Солнцева, приміт. К. Волинського. – К.: Дніпро, 1984, – 362 с.
3. Довженко О. П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник/ упоряд. і автор передм. О. М. Підсуха; ред. Я. В. Гончарук. – К.: Радянський письменник, 1990. – 416 с.

4. Коба С. Л. Олександр Довженко. Життя і творчість / С. Л. Коба; ред. С. А. Захарова; худ. ред. С. П. Савицький та ін. – К.: Дніпро, 1979. – 195 с.
5. Коваленко М. М. Син зачарованої Десни: спогади і статті / М. М. Коваленко, О. О. Мішурін. – К.: Радянський письменник, 1984. – 271 с.
6. Корнієнко І. С. Олександр Довженко / І. С. Корнієнко; ред. В. П. Плачинда; худ. ред. В. П. Кузь. – К.: Наукова думка, 1978. – 107 с.
7. Куценко М. В. Сторінки життя і творчості О. П. Довженка / М. В. Куценко; ред. С. Л. Коба. – К.: Дніпро, 1975 – 341 с.
8. Плачинда С. П. Довженкові думи / С. П. Плачинда. – К.: Молодь, 1968. – 84 с.
9. Плачинда С. П. Олександр Довженко. Біографічний роман / С. П. Плачинда; під заг. ред. Ю. І. Солнцевої. – К.: Молодь, 1980. – 344 с., іл.
10. Подум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка / упоряд. Ю. І. Солнцева; ред. Л. М. Новиченко. – К.: Дніпро, 1973. – 719 с.
11. Рачук І. А. Правда і краса / Рачук І. А. – К.: Мистецтво, 1980. – 124 с.
12. Тарасенко Б. М. О.П. Довженко. До 90-річчя від дня народження / Б. М. Тарасенко. – К.: Знання, 1984 – 32 с.
13. Шаргородська А. Ф. Художня своєрідність п'єс О. Довженка, М. Куліша та Ю. Яновського про деформацію ментальності українського селянства: автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.01.01 Українська література / А. Ф. Шаргородська. – Одеса, 2004. – 19 с.
14. Юренев Р.Н. Книга фильмов. Статьи и рецензии разных лет / Р. Н. Юренев; ред. Л. А. Ильина. – М.: Искусство, 1981. – 336 с.

Надійшла до редакції 30 січня 2013 р.